

Айтмиева Г. А.

КЫРГЫЗДАРДЫН ДИНИЙ ИШЕНИМИ ЖАНА ЗЫЯРАТ КЫЛУУЧУ ЖАЙЛАРДЫН ТААСИРИ

Айтмиева Г.А.

РЕЛИГИОЗНЫЕ ВЕРОВАНИЯ КЫРГЫЗОВ И ВЛИЯНИЕ НА НИХ СВЯЩЕННЫХ МЕСТ

G. A. Aytieva

RELIGIOUS BELIEF OF KYRGYZ PEOPLE AND THE INFLUENCE OF PILGRIMATIC PLACES

УДК: 94:297

Кыргыз элинин турмушунда диний идеология, айрыкча ислам дини үстөмдүк кылбаса да, кыргыз элинин руханий маданиятынын калыптанышына жана өнүгүүсүнө зыярат кылуучу жайлар зор таасирин тийгизген.

Негизги сөздөр: *диний ишеним, зыярат кылуучу жайлар, Фергана өрөөнү, үрп-адаттар, мазарлар.*

Хотя в духовной жизни кыргызского народа религиозная идеология, в частности, исламская религия не играла доминирующую роль, но священные места сыграли особое место в формировании и развитии духовной культуры кыргызского народа.

Ключевые слова: *религиозные верования, священные места, Ферганская долина, обычаи, традиции, мазары*

Saint places had a great role in the life Kyrgyz people in spite of religion ideology dominated contextually on the Islam religion.

Key words: *religious belief, pilgrimatic places, Fergana valley, customs and traditions, cemeteries*

Коомдун кайра куруусу адам баласынын рухий ички дүйнөсүн жаңыртуудан башталат эмеспи. Мына ошол биздин динибиздин шариатында теңирдин пендесин жалаң жакшылыкка үгүттөп, бул жашоодогу өзүн көргөн бардык жакшы нерселерди башкаларга да ыраа көрүү сезимин калыптандырат. Кыргыз Республикасынын коомдук өнүгүшүндө диний процесстердин тийгизген таасири чоң экендиги талашсыз маселе коммунисттик идеологиянын өз таасирин жоготушу диний ойгонууну жана прогресстердин өнүгүсүнүн өтө күч алышын шарттарды. Адам баласы пайда болгон күндөн тартып коомдук түзүлүштө кандайдыр бир нерсеге ишенүү менен белгилүү максат менен жашайт.

Диндик идеология да өзүнүн мазмунун боюнча үстөмдүк кылып турган ислам динине анчалык жакындабаса да кыргыз дардын рухий турмушунда олуттуу роль ойногон. Бул дин кыргыздардын арасында бир кыйла кечирээк тараган. XVI-XVII-кылымдарга тийиштүү болгон тарыхый булактарда кыргыздар **дышалида** «капырлар», б.а. мусулман эместер же «капыр да мусулмандар да эмес деп айтылат». Исламды кыргыздардын арасында бир кыйла **ургаалдуу** түрдө жайылышы болжол менен XVII-кылымдын экинчи жарымында XVIII-кылымга дал келет деп эсептөөгө болот. Бул процесс кыргыз жерлерин Кокон хандыгы тарабынан басып алынышынан баштап бир кыйла активдүү түрдө

жүргөн. Исламды киргизүүдө аны жайылтууда дервиштер, кожолор жана эшендер сыяктуу үгүтчүлөр менен бирге кыргыз ак сөөктөрү да негизги роль ойногон. Бирок ислам кыргыздардын арасында бир кыйла кечирээк тараган көрүнүш экендиги белгилүү [1].

XIX кылымдын 60-80-жылдарында бул аймактарында болгон саякатчылардын (М. И. Венюков, Г. Е. Грум-Гржимайло ж. б.) жазгандары XVI кылымдагы Сейфинин жазгандарынын аз гана айырмаланган көрүнүштү берет [4]. Кыргыздар «үрп-адаттары жылына бир жолу рамазанда айылга кожолор келгенде гана колдоно туруша турган» өтө начар мусулмандар катарында сүрөттөлөт. XVI-кылымда Ойрот феодалдары кыргыз жерлерин басып алган мезгилде кыргыздардын бир кыйла бөлүгүнүн Фергана аймагына көчүп барышы кыргыздардын исламга тартуу ишине өз таасирин тийгизген өтө олуттуу окуя болду. Ферганада кыргыздар, өзбектер мусулман диндеринин таасири астында калып, кийинчерээк жана карапайым көчмөндөрдү динчилер үгүттөп өзүнө тартып, өзүнө кабыл аларын, өзүлөрү үчүн кирешенин жаңы булагын түзүшкөн[3].

Кыргыздардын негизги массасы Ферганадан өзүлөрүнүн мурдагы жерлерине, Тянь-Шандын аймагына көчүп келишкенинен кийин көпкө узабай көпөстөр, алардын артынан соодагер жана өзбек молдолор жана айрыкча эшендер кыргыз калкынын калың катмарын көздөй атылып келе баштайт. Муну менен бир эле мезгилде өтө манилүү стратегиялык жана соода пунктарын аскердик жактан бекемдеп чыңдоо аркылуу Кокон хандыгынын аскерлери буларды согуштук жол менен басып алуусун улантат.

Исламды жайылтуу ишинде өзбек динчилерине кыргыз бийлери менен манаптары жардамга келишти алар өзүлөрүнүн кол алдындагы букараларына идеологиялык таасир көрсөтүү үчүн аппарат түзүүгө жан дили менен кызыгышат. Манаптар менен бийлер ислам динин биринчи кабыл алышкан. Андан кийин аны өз букараларына көпчүлүк учурунда күч менен жайылта башташкан. Жаны дин массага түшүнүксүз болгон. Ал эми букаралар молдолорго кас көз карашта болушкан. Себеби молдолор исламды жамынып зекет жана башка салыктарды салууга аракет кылышкан. Калк кокон динчилерин сүйө беришкен эмес. Анткени ал кыргыздар жашаган бир

кыйла аймакты «колония» катарында сүлүктөй соруп жаткан кокондук мамлекеттик системанын ажырагыс бир бөлүгү болгон. Жердеги ар кандай жыргалчылыкка ач көздүк менен жутунган динчилер букаранын көбүрөөк эксплуатацияланган жана экономикалык жактан чабал бөлүгүн жактыруусунан аз гана пайдаланылган. Ошондой эле манаптардын өз ичинде да исламды колдонгону менен динчилердин ачык душманы болгондор бар эле. Ислам акырындап үстөмдүк кылуучу динге айлануу менен кыргыздардын арасында байыркы үрп-адаттар жана ырым-жырымдар менен сыйынып жашоосун уланта берди. Ислам кыргыздардын моралдык негизинде жана турмуш-тиричилик укладында анчалык деле өзгөртүү киргизе алган эмес. Ортодоксалдык динчилердин өкүлдөрү ошондой эле эшендер бакшыларды (калктын арасында кецири таанымал болгондуктан) өзүлөрүнүн атандаштары катарында эсептешип, ошон үчүн аларды жек көрүшкөн жана ар кандай жолдор менен калктын аларга болгон ишенимин кетириүүгө аракет жасашкан.

Мусулман диндерин колдоонун пайдалуугу манаптар үчүн ушунчалык ачык көрүнүп тургандыктан, бир кыйла кийинки муундун манаптары динчилер менен эң тыгыз байланыш жасай башташат. Буга XIX-кылымдын 60-70-жылдарында Кыргызстандын Орусиянын курамына өз ыктыяры менен кириши бир кыйла даражада себеп болду. Бул окуянын артынан эле кыргызга татар динчилери келе баштаган. Булар диний үрп-адаттарды аткаруунун катуу талап кылбагандыктан, зекет төлөнүү да жөн-жай койгондуктан Кокон динчилерине караганда калктын арасында чоң кадыр-баркка ээ болушкан.

Мындан келип, манаптар кыргыз айылынын социалдык структурасы менен тыгыз байланышкан элдик диний ишенимдерин өзүнө киреше алып келе турган жана анын кадр-баркын көтөрө турган калдыктарын таптакыр этибарга алган эмес деп айтууга болбойт. Буга манаптардын жетекчилиги менен алардын жанында курмандык чалынып, мусулман майрамдарынын (курман айт) да ошондой эле ар кандай стихиялуу аппараттардын учурунда (кургакчылык, жут, жер титирөө ж.б.) да чон түлөө өткөрүлгөн. Ошол эле манаптардын той жана аш сыяктуу элдик үрп-адаттарды пайланышканын да кошууга болот. Бул үрп-адаттарга исламдын бир аз таасири тийгени менен да, көпчүлүгүндө салттык түшүнүктөрдү сактап турган. 1930-жылдардын башталышына чейин той-аштарды манаптар үчүн диний түшүнүктөрдү колдонуу менен бүткүл чыгымдарды айыл кедей жана орто чарба элинин мойнуна түшкөн. Кыргыз калкынын басымдуу бөлүгүндө диний фанатизм байкалган эмес. Исламдын догмалары аз белгилүү болгон диний ырым-жырымдардын баары эле аткара беришкен эмес. Алсак эн жогорку теңир кудайга кайрылган бир дубада төмөнкүдөй өтүнүч бар. Ала чапан кождон сакта! Жыла баскан молдогон сакта! [1].

Бардык колдо болгон каражаттар менен мусулман идеологиясын «динсиздерди» жек көрүүчүлүктү жайылтуу менен феодал төбөлдөр динди

өзүлөрүнүн үстөмдүгүн чындоонун куралы катарында пайдаланууга аракеттенишкен. Ислам идеологиясынын көбүрөөк агрессивдүү формаларынын бири суфизм болгон. Анын өкүлдөрү эшендер кыргыздардын суфизмди пропагандоо боюнча аракеттенишкен.

Суфизм түштүк кыргыздардын арасында өзгөчө кеңири тараган. Г. П. Снесарев диний салык түрдө көп сандаган мал алып турган деп жазган [1].

Г. П. Снесарев бизге билдиргенине Караганда XVI-кылымдын чыгармасы «Мажму ат-таварихтен» да көрүнүп тургандай түштүк Кыргызстанда акыркы кылымдарда бир нече эски эшендик династиялар өтө зор таасирге ээ болуп турган. Түштүк кыргыз уруулары жана кыргыздардын өзүлөрү мурут катарында мына ошол эшен династияларынын ортосунда бөлүнгөн. Өз кезегинде жергиликтүү эшендер өздөрүнүн санжырасын чуулгандуу Аппак кождон бери улантып келе жаткан кашкарлык суфий жаматтары менен байланышып турушкан. Мусулман диний майрамдары элдин чөйрөсүндө да майрамдалган. Орозо тутуу сыяктуу диний үрп-адат ата-бабаларды эскерүү менен белгиленген. Ал күнү боорсок бышырып, 40 шам жагышкан жана боз үйдүн очогуна тегерете коюшкан. Арбактардын ысымдары аталгандан кийин шамдардын түбүн очоктогу отко ташташкан. Ал күнкү жеген тамак-аш ата-бабаларынынын арбагына багыштаган. Эркектер жыйналып намаз окушкан. Экинчи бир диний майрам курман айт болгондо малды курмандыкка чалышкан жана ал тирүүлөрдүн майрамы деп эсептешкен. Үй-бүлө мүчөлөрүнө жана кошуналарга тамак аш берлиген. Нооруз майрамы (жаны жыл) тоосу алда канча архаикалык мүнөзгө ээ болгон. Бул Орто Азиялык дыйканчылык майрамы ноорозду белгилеп, жергиликтүү бугпарасттык культтук калдыктары менен өзүнчө бир формада айкалышып турган. Бул майрамдын учурунда атайылап (февралдын аягында) буудайдан суюк ботко бышырышкан. От жагылып эркектер менен балдар анын үстүнөн секиришкен жана күйгөн арчанын түтүнү менен адамдарды жана малды аласташкан. Кыргыздардын арасында жашап келген байыркы диний түшүнүктөрдүн көп сандаган калдыктары алардын исламды үсүртөн өздөштүргөнүн айгинелеп турган. Түштүк кыргыз урууларынын арасында ислам алда канча тереңирээк тамыр жайган [1]. Бирок бул жерде анын идеологиясы бир кыйла мурдагы диндердин калдыктарын айырмдарына исламдын тийгизген таасири күчтүүрөөк. Азыркы Кыргызстандын түштүгүндө диний караңгылыктын башкы борбору Ош шаары жана анын Тахти Сулейман «ыйык» тоосу болгон. Мындан башка да Азретги-аюптун «ыйык» дары булагы (Жалал - Абад шаарынын жанында) азыркы Ала-Бука районундагы Сафид-Буленд кыштагынын жанындагы Шах Фазил күмбөзү, Чаткал өрөөнүндөгү Идрис Пайгамбардын күмбөзү жана башкалар зыяратчылыктын жана мусулман идеология жайылтуунун борборлору болгон. Кыргыздардын мусулманчылыкка чейинки диний ишенимдери деп айтылып жүргөн диний

түшүнүктөрүн комплексин карай өтүү менен анын өзгөчө татаалдыгын баса белгилеп кетүүбүз керек. Бул кыргыз элинин ошондой эле даражада татаал болгон этникалык тарыхы менен шартталган. Кыргыз элин түзгөн этникалык компоненттер өзүлөрүн теги боюнча бири-биринен айырмаланып турушкандыктан, алар туткан ар түрдүү диний системалар биринин үстүнө бири жөнөкөй гана кабатталып турат деп кетүү мүмкүн эмес, Кыргыздардын диний көз карашына синкретизм мүнөздүү деп эсептелинет [4].

Табияттын ар түрдүү нерселердин «ээлеринин» арасында өтө күчтүүлөрү болгон. Алардын ыйык тутуу монголдор менен буряттарда кыргыздар менен кандайдыр бир этногенетикалык байланыштары болгон алтайлыктарда, тувалыктарда, хакастарда жана башка элдерде да байкалган. Буга мисал болуп: Жол-Чырак жайлоосундагы «Кырк жигит» мазары боло алат. Бул ыйык тутуулучу жерлерде азыр бардык жерлерди мазар деп аташкан. Алар мусулманчылыктын ыйык элементтердин бирине айланып кеткен. Аларды жанында жалгыз-жарым, кээде бир топ бейиттер болот. Ф. Поярков өзгөчө ыйык тутулган жерлерде же бейиттерде бакан сайып, аны түрдүү түстөгү чүпүрөктөр менен коздоо, мындай жерлерге мүйүз жана башка нерселерди алып келип коюу кыргыздардын адаты деп жазат[1]. Мисалы: Алай өрөөнүнөн чыгыш Памирди карай кеткен Кызыл-Арт белиндеги кадимки эле эски Обоо мазары ыйык деп эсептелинет. Ашуу белинде күмбөз бар. Ал жерде Аркардын баш сөөктөрү менен мүйүздөрү аркайып турат, топоздордун ак жана кара куйруктары, шамалга желбиреген кездемелердин айрыктары, Сарык-Могол ашуусунун жанында тегерте таш коргон менен курчалган 5-6 бейит жатат. Көк -Арт ашуусунун жанынан орун алган Саймалуу-ташты обоо тибиндеги ыйык жай деп эсептөөгө болот. Ал жерге төрөбөгөн аялдар жана сыркоолор барышкан. Алар өздөрү менен кошо кайсы бир малды жетелешип, тооч алып барышкан. [7] Ал жерде малды союшуп, этин бышырып жешип, куран дубаларды окушуп, түнөшкөн. Бул жерде кыргыздар адам баласы таң калаарлык сүрөттөрү бар миңдеген таштар жана алардын сыныктары бар. Кыргыз-

дардын бүткүл аймагында учурай турган жергиликтүү ыйык жайлар көп учурайт. Ошону менен бирге Ноокат районундагы Кара-Үңкүр мазарына мал илдетке учураганда алып келип сыйынып кетишкен. Кара-Үңкүр ыйык болуп калганынын себебине караганда ушул жерге көчүп келген чоң байдын мал-мүлкү менен кыштоодогу окуясы далил болот[6]. Кеч келе жатып жаанга туш болот да, ушул үңкүргө түнөп калышат. Ал жерде малдар тынчып, түзөлүп калганын көрүшүп, бул жер ыйык экендигин байкашат. Негизинен мазарлардын көпчүлүк бөлүгү адамдардын ысымы менен байланышта болгон. Жети бир тууган «олуялар» жөнүндөгү окуя төмөнкүчө болгон: бир туугандар өз душмандарынан ар тарапка качып кетишкен. Бири-биринен алыс турган ыйык мазарлар алардын ысымдары менен аталган: Арстанбап, Тастар-Ата, Токбай-Ата, Шамшыкал-Ата (Кетмен-Төбөдө), Кертек-Ата (Алай р-ну), Морпостун (Анжыянда) болгон. Кыргыздарда башка элдердин малды багыштап атоо үрп-адатынан айырмаланып жеке адамга, негизинен үй-бүлөө мүчөсүнүн бирөөсү ооруп калганда колдонушкан. Мына ошентип кыргыздардын ыйык-салт, үрп-адаттары казактарда, тувалыктарда, монголдордо таралаган үрп-адатка жалпысынан окшош деп эсептөөгө болот. Бул болсо кыргыздардын жогоруда аталган жана башка коншу элдер менен этногенетикалык терең байланышы бар экендигин ырастайт.

Адабияттар:

1. Абрамзон С. М. Кыргыз жана кыргыз тарыхы боюнча тандалма эмгектер. - Б., 1999
2. Базарбаев Ш. Б. Рухий маданият жана дин. - Ош., 1995
3. Васильев Л. С. История религии Востока. - М., 1988
4. Гумилев Л. Н. Древние тюрки. - М., 1993
5. Каратаев. О, Эралиев С. Кыргыз этнографиясы боюнча сөздүк. - Б., 2005
6. Кыргыз жергеси Энциклопедия (Жер, суу, аттары).- Ф., 1990
7. Ошская область. Энциклопедия - Ф., 1987
8. Токарев С. А. Религия в истории народов мира. - М., 1986

Рецензент: к.и.н., доцент Маматов А.